

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мұқанов Қ. «Қазақ» газеті — халықтың жоқтаушысы // «Солтүстік Қазақстан» газеті, 8 ақпан 2018 жыл, <http://soltustikkaz.kz/index.php/explore/1979-aza-gazeti-khaly-ty-zho-taushysy>;
2. Ержанұлы Б. «Тұр, қазақ!» (екінші басылуы). – Қазан: Домбровский баспаханасы, 1914.
3. Ержанұлы Б. «Оқуға махаббат». – Қазан: Домбровский баспаханасы. 1912.
4. Зекенова А. «Ақтандақ әдебиеттің бір парағы (Байбатыр Ержанұлы туралы бірер сөз)»// «Керуен» Ғылыми және әдеби-көркем журнал, №6 (63) 2018, 16-22 бб.
5. Зекенова А.Ж. «Ақтандақ әдебиеттің бір тұлғасы» // «Керуен» ғылыми журналы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Хабаршысы №1 (64), 2019, 107-115 бб.; Зекенова А. «Абай мен Байбатыр Ержанұлы шығармашылығындағы болыстық хақындағы пайымдар» // Тәуелсіздік және Абай: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары (173-180 бб.). –Алматы, Қазақстан: ИД «CREDOS». 2011 жыл. –243 бет;
6. Ержанұлы Б. «Мұқтаждық» // «Айқап» журналы, 1914 жыл, №12, 198-199 бб.
7. Ержанұлы Б. «Нәзік көңіл» // «Айқап» журналы, 1914 жыл, №12, 206 б.
8. Мұқанов С.«Есею жылдары». –Алматы: Жазушы, 1970 ж. 260 бет.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық, 6-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 230 бет.
10. Тілепов Ж. Байбатыр Ержанов // «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» (Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір). – Алматы: Ғылым, 1994. 233-238 беттер;
11. Қамзабекұлы Д. «Алаш және әдебиет». –Алматы: Фолиант, 2002. –474 бет.
12. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық, 6-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 230 бет.
13. Дариябеков Д.С. «Қазақстандағы диалогтық кеңістікті қалыптастырудағы діни толеранттылық: қоғам және БАҚ» Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, 2017 жыл, 178 бет.
14. Дулатұлы М. «Оян, қазақ!», Ержанұлы «Тұр, қазақ!», Арғыни Ә. «Жатпа, қазақ!» Олеңдер/ Құраст.: Төрәлі Қыдыр, Камшат Мұстафаева. –Алматы: «Таңбалы», 2016. –188 бет.
15. Дербісәлин Ә. Дәстүр мен жаңашылдық (Ауыз әдебиетіндегі ақындық дәстүр және XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы). –Алматы: Ғылым, 1976. – 204 бет.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ АТАСЫ

*Кобланова А.,
Фил. ғ.к., профессор, Қазақстан*

Тілдің грамматикасын жазу өркениетті қоғамдағы тілдік қарым-қатынасты (коммуникацияны) жетілдіру, дамытып мәденилендіру үшін жасалатын аса қажетті лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік маңызды ғылыми шаралардың бірі болып саналады.

Адамзат қоғамы тарихындағы грамматикалардың тұңғыш үлгісі, зерттеушілердің көрсетуінше, біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырлар шамасында Үндістан мен Грекия елінде жазылған екен. Таяу Шығыстағы Иран, Араб өркениетінің ежелгі заманнан бері өз грамматикасы болғаны мәлім. Сөйтіп, грамматика тек тіл білімінің ғана емес, жалпы ғылым атаулының көшбасшы саласына айналды.

Ғылымдағы грамматика әлеміне орыстың ұлы ғалымы М.В.Ломоносовтың 1757 жылы шыққан атақты «Ресей грамматикасы» («Российская грамматика») делініп мемлекеттің

атауымен аталды. Бұлай деп аталуы себепсіз емес еді. Ресейдің сол тұстағы күллі зиялы қауымы бұл оқиғаны орыс ғылымының ұлы жеңісі деп аса жоғары бағалап, ұлттық құндылықтар дүниесіне қосты.

Ал қазақ грамматикасына келетін болсақ, оның «Тіл - құрал» деген атпен дүниеге келгеніне ғасырдан астам уақыт өтіпті. 1913 жылы А.Байтұрсынұлының тасқа басылып жарық көрген бұл кітабы қазақ грамматикасының атасы болды [1, 448]. Алтынмен апталып, күміспен күптелмесе де аталмыш грамматика сауат ашқан әр адамның, мұғалімнің қолы мен қолтығынан түспей жүрді. Бұл грамматика ағартушылықтың қиыр-қиыр жолын тастап, төте жолына мықтап бет бұрған қазақ қоғамында сауат ашудың шамшырағы іспетті болды. Кітап тек тасқа басылған түрде ғана емес, көшірме түрде тараған деген ауызекі дерек бар. Әрине, А.Байтұрсынұлының грамматикасына дейін түркі тілдерін, оның ішінде қазақ тілін зерттеген елеулі еңбектер болды. Әсіресе орыс ғалымдарының ішінде қазақ тілінің грамматикасын тексерген Н.И.Ильминский, проф. П.М.Мелиоранский сынды түркітанушы ғалымдарды атап айтуға болады. Сондай-ақ бұл ретте академик В.В.Радлов, М.Терентьев, И.Лаптев, В.В.Катаринский сынды зерттеушілердің еңбектері, сөз жоқ, түркітану ғылымына қосылған елеулі үлес болғаны белгілі. Дегенмен бұл еңбектердің, яғни өзге ұлт өкілдері жазған зерттеулердің, жалпы алғанда, зерттеушілер үшін қазақ тілінің грамматикалық табиғатын таныту мақсатындағы онтологиялық мәні жоғары болғанмен, қазақтардың өздері үшін, қазақ ұлты үшін тіл грамматикасының онтологиялық табиғатымен қатар ортологиялық жайын білдіріп, танытатын грамматиканың түрі деуге болмайды. Зерттеушілер мен өзге ұлт өкілдері үшін жазылған грамматиканың типі бір басқа да, тіл иелмендері үшін жазылған грамматиканың типі бір басқа. Сауат ашуға, ағартушылыққа, білім мен ғылымға ден қойған сол кездегі, яғни ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы тіл иелмендері үшін ана тілінің табиғаты мен болмысын танытатын, сонымен қатар ортологиялық (дұрыстық) сипатын көрсетіп, білдіретін грамматика аса қажет болды. Бұндай грамматиканы, жан-тәнімен, ақыл-парасатымен сезіне отырып, тұңғыш рет А.Байтұрсынұлы жасады. А.Байтұрсынұлы грамматикасының қоғамдық, мәдени-әлеуметтік, тілтанымдық (лингвистикалық) маңызы өлшеусіз екені даусыз. Өйткені грамматика қазақтардың өздері үшін жазылды. «Тіл - құрал», біріншіден, ана тілінің грамматикалық құрылымын, оның болмысын қазақтың санасы мен зердесіне танытатындай деңгейдегі, екіншіден, сөйлеген, қалам ұстаған жұртшылыққа тіл дұрыстығын көрсетіп, білдіретін құрал болды. Сондықтан А.Байтұрсынұлының грамматикасының онтологиялық, ортологиялық сипатын аша түсу қазақ тіл біліміндегі және әдістемелік теориясындағы өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

А.Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынбор қаласында шыққан «Оқу құрал» атты «усул сотие жолымен тәртіп етілген» қысқаша әліпбиі жарық көрді [2]. Әліпбиі «Бисмиллаиллаһим раһмани раһим» деген қасиетті Құран сөзімен ашылып, онда аяулы Ахмет ағамыздың нәсихат мазмұнындағы өлеңі берілген:

Балалар! Бұ жол басы даналыққа.
Келіндер, түсіп, байқап қаралық та!
Бұ жолмен бара жатқан өзіндей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?
Даналық - өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріндер іздеп тауып алалық та!

Бұл оқулықты зерттеушілеріміз айтқандай, қазақ Әліпбилерінің атасы деп білеміз және ағарту мен білім саласындағы төлбасы оқулық деген құрметті мәртебеге әбден лайық деп ойлаймыз. Ғұлама ғалымның бұдан да басқа «Тіл-құрал» (Орынбор, 1914) [3], «Тіл-құрал» (Қызылорда, 1925) [4], «Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері» (Қызылорда, 1925) [5] деп аталатын оқулықтары қазақ ағарту майданында білімнің шамшырағы болып, жарық шашты, білімге іңкәр жұрттың көзін ашты.

А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы, Тіл-құралдары» өзінен кейінгі шыққан, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, Н.Т.Сауранбаев, М.Балақаев сынды ғалымдардың есімімен байланысты оқулықтарға алтын арқау болды десек, көп қателесе қоймаспыз деп ойлаймын. Олай дейтін себебіміз, А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің оқулығының, ең алдымен, іргетасын дұрыс қалаған. Сол іргетастың, сірә, дұрыс қалағанынан болар, қазіргі қолданыстағы оқулықтарымыз ана тіліміздің табиғаты мен болмысына лайық деуге болады. Бұлай болуы, ең алдымен, А.Байтұрсынұлының берген бағдарына байланысты.

А.Байтұрсынұлы, жұртшылыққа белгілі, грамматикалық категориялар, ұғымдар жүйесінің терминологиясын жасады. Оларға ат қойып, атау берді. Халық тіліндегі шылау, септеу, үстеу т.б. ондаған жай ғана қатардағы сөздерге терминдік мағына үстеп, ғылыми ұғымдар санатына қосты, яғни алғаш рет сөз табы санатына қосқан ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы.

А.Байтұрсынұлы, ең алдымен, грамматикалық ойтанымының бастау көзін ашып, қазақ тіл білімінің негізін қалады. Ол жазған қазақ тілінің грамматикалары, төлбасы оқулықтары, жазба әдеби тілдің грамматикалық, орфографиялық нормаларын ереже түрінде кодификациялаушы болды. Қазақ әдеби тілін кодификациялау А.Байтұрсынұлының жазған грамматикаларынан басталады. Әдеби тілдің ереже түрінде заңдастырылған нормаларын біртуар ғұлама ғалым өзінің оқулықтары мен грамматикаларында алғаш рет айқындап берді. Бұл – ғалымның рухани қайраткерлік тұлғасының бір қыры.

Қ.Жұбанов Қазақ ССР оқу комиссариатының ғылым, оқу-әдістеме кеңесінің төрағасы, Мемтерменкомның төрағасы, Республика халық ағарту комиссариатының коллегия мүшесі т.б. оқу-ағарту, ғылыми ұйымдастыру қызметін атқара жүріп, жоғары мектепке арналған ғылыми грамматиканың қажеттілігін өткір мәселелердің бірі етіп күн тәртібіне қойды.

Сол кездегі зиялы қауымның грамматикалық ой-санасына (грамматическое мышление) сындарлы түрде қозғау салды. Қазақтың өз ішінен шығып, қазақ тілін зерттегендер Байтұрсынұлы Ахмет, Кеменгерұлы Қошке, Омарұлы Елдес, Шонанұлы Телжан, Досмағамбетұлы Халел сынды қазақтың ескі оқығандары екенін Қ.Жұбанов атап жаза келіп: «Қысқасы, бүгінге дейінгі қазақ тілін тексерулерімізде Ахмет Байтұрсынұлының дәрежесінен әлі көш жер кейін жатырмыз. «Тазын жасырған жазылмайды». Біз мұны бойымызға қанша мін болса да жасыра алмаймыз» деп, мәселені ашық айтады [6, 358-359].

Қ.Жұбанов өз кезінде А.Байтұрсынұлы грамматикасының маңызын ешкімнен кем таныған жоқ. Сонымен қатар Басымұлы Қажым, Аманжолұлы Сәрсен, Шонанұлы Телжан сынды тіл мәселесіне белсене атсалысып жүрген жаңа буын зерттеушілердің жазғандарына өз бағасын бере отырып, олардан - Басымұлы Қажым, Аманжолұлы Сәрсеннен - үміт күтетінін де айтады, бірыңғай мазмұншылдық пен формашылдыққа ұрынбауды да ескертіп отырады. Сөйте келе қазақ тілінің ғылыми грамматикасын жазу керектігін, грамматикадағы алғашқы басқыш болып саналатын «Тіл - құрал» дың аясынан шыға алмай жүрген жайтты «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар»-дың беташарында сындарлы түрде былайшы ашық айтады:

Шынында, неге осы уақытқа дейін Байтұрсынұлының кітаптары қолданылып келеді? Неге оның тіл құралдары 1-басқыштан бастап жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де «жарап» жүр. «Тіл-құралмен» оқыту тыйылған бола тұрса да, мұғалімдеріміз неге әлі күнге дейін оны құрандай қолтықтап, сабаққа сонан дайындалады? Кім бұған айыпты? Әлде, сол мұғалімдер ме? – Жоқ. Бұған біз, тіл зерттеушілері айыптымыз. Бүгінге шейін қазақ тілі жайында жазылған жолбасшы кітаптарымыздың бәрі де «Тіл - құралдан» кем болған. Біздің шығарған кітаптарымыздың кеудесіне нан піскендей мен-мендігі болғанмен, іші қуысырақ соққан. Білімге сусаған қалың мұғалім бұлардан шөлін қандыра алмаса, бірқатар жоғы «Тіл – құралдан» табылып тұрса, ол сусынды содан іздемей, қайдан іздесін? Біздің кітаптарымыз шынында да

мүгедек туған. Өйткені бұлар «жеңілдетілген». Жеңілдеткенде, сөз табы 9 екен, оны ауыр көріп, алтауын кесіп түсіріп, үшеуін қалдырған. Етістіктің жіктеулері, райлары, етістері көп екен, «жеңілдетіп» азайтқан, жұрнақтар көп екен, «жеңілдетіп» санын кеміткен.

Мұндай «жеңілдетуге» алғыстан бөтен еш нәрсе айтпас едік ау, егер де қазағы түскірдің аузына қақпақ қойып, сол артық сөз таптарын, артық рай, шырайларды, жұрнақтарды айтпайтын қылып, бұлар қазақ тілінен біржола алыстап қуылса. Бірақ не пайда. Кітап бетінде тұжырып, кесіп тастағанмен, тіл өмірінде ол «артықтар» баршылығын қоймайды екен. Сонысын-ақ жеңілдемейді екен.

Барды «жоқ» деп жасырғанмен, жоқ болмайды екен. Сонысын-ақ бұл жасырынбақ ойнаудың арты жеңілдету емес, ауырлату болады екен. Ауырлық басып баратқанын, «суға кеткен тал қармар», «сасқан үйрек артымен ұшып», «жаудан жақсылық күту – тарыққанның салдары» болса да, тарыққан мұғалім байғұс «артымен ұшып», артта қалған «талды қармап», «Тіл-құралдан» сусын күткен екен.

Қ.Жұбанов сол бір қиын кезеңдегі зерттеулерді осылайша сын тезіне ала отырып, қазақ тілінің ғылыми грамматикасын жазып шықты. Аталмыш еңбек 1933 жылы «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар» деген атпен «Политехникалы мектеп» атты журналдың 7-8 нөмірлерінде жарық көрді. Сөйтіп, қазақ грамматикасы туралы ілімнің жаңа бір кезеңінің басталуы профессор Қ.Жұбановтың есімімен тығыз байланысты деуімізге болады.

Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов із-соқпағын салған грамматикалық ілімдер жүйесі саяси-идеологиялық қысымға қарамастан жалғаса түсті. С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, М.Балақаев сынды аса көрнекті ғалымдардың жазған грамматикалары жарық көрген сайын грамматикалық ой-пайымдаулар жетіле түсті. Сондай-ақ жоғары мектептерге арналған «Қазіргі қазақ тілі» (1953) [6, 7], «Қазақ грамматикасы» (2002) [8] атты академиялық сипаттағы грамматикалар таксономиялық-құрылымдық грамматиканың қорытындылаушысы іспетті болды.

Сөйтіп, біздің байқауымызша, қазақ грамматикасында «формадан-мазмұнға» деген бағыт басымдылыққа айналды.

Бұл тұста Қазіргі грамматика және оның әдістемелік негізі туралы қысқаша айтып кетуге тура келеді. Қазақ грамматикасымен орта мектеп бітірген оқырман қауым мектеп бағдарламасы бойынша «таныс» екені белгілі. Әрі қарайғы білім алуда орта мектеп бағдарламасы көлемінде алған білім, әрине, қазіргі ақпараттық технология заманында жеткіліксіз. Өйткені күнделікті өмірде қолданылатын тілдің қыр-сыры көп. Тілді қарым-қатынас саласында қолдануда тілдік тәжірибенің мәні ерекше десек те, тек өмір тәжірибесіне сүйенумен тілдік қарым-қатынастың қырлары бірден шешілмейді. Сондықтан теориялық білімге сүйену аса қажет екені ешбір дау туғызбайды. Көбіміз күнделікті өмірден үйренген дағдымен сөйлеп, қарым-қатынас жасай беруге болады деп те ойлаймыз. Алайда күнделікті тіл тәжірибесіне сүйенгенмен өмірдің өзі аса күрделі. Өмірде бұрын тәжірибеде кездеспейтін нәрсе, құбылыстардың болып отыратыны сияқты тілдік қарым-қатынаста да тосын жайттар ұшыраспай қоймайтыны белгілі жайт. Өйткені тіл дегеніміз – өмірдің өзі деуге болады. Алайда өмірде болып жатқан әртүрлі, неқилы жайттар тіл субъектісіне әсер етіп, оның тілдік коммуникацияда белгілі бір шешімге келуіне тура келеді. Бұл жерде біздің айтпағымыз – грамматиканы мектеп деңгейінде болсын, жоғары оқу сатыларында болсын схема, формалды, тіпті таптаурын (шаблон) түрінде оқытуымыз басым сипатта көрінетіні байқалады. Сондықтан болар оқушылар, оқушы жастар мен студенттер грамматикаға ынта-ықыласымен қызыға қоймайды. Күрделі грамматикалық құрылымдарды тілдік коммуникацияда қолданудан қашқақтап, көбіне ой-сезімін жайдақ түрде жеткізеді. Синтаксистік үзіктер, әсіресе, студенттердің сөз қолданысында жиі ұшырайды. Өмірде, қай адам болмасын, күрделі ойды, пайымдауларын тереңдете жеткізуге тура келетін коммуникативтік жағдаяттар аз кездеспейді. Бұндайда коммуникант қате қолданысқа, сөз шорқақтығына ұрынады. Тіл тығырығынан шығудың жолын таба алмай отырады. Сонымен бірге күрделі синтаксистік құрылымдардың

ортологиялық табиғатын сезінбегендіктен студенттер бейресми жағдаятта сөздің синтаксистік, интонациялық құрылымын кітаби формада сірестіріп те қолданады. Сөйтіп, тілді қолданудағы мәдениеті ойдағыдай бола бермейді.

Халықтың танымы мен зейін-зердесі тілдің лексика-фразеологиялық бірліктері арқылы көрінеді, бірақ сөз де, фразеологизмдер де тілде грамматиканың заңдылықтары арқылы өмір сүреді. Грамматиканың осындай қасиеті, әсіресе, жоғары оқу орындарында берілетін білімдерде ерекше ескерілуге тиіс. Олай болмаған жағдайда грамматикамыз ережелердің жиынтығындай болып көрінеді. Грамматикалық білім тек ережелердің жиынтығы іспетті болғандықтан оқушы жастардың да, студенттердің де оны оқып үйренуге деген қызығушылығы күрт төмендейді.

«Заттың атын білдіретін сөз табын зат есім, заттың сынын білдіретін сөз табын сын есім» деген «құрғақ» ережелерден оқушылардың да, студенттердің де грамматикалық категориялардың ортологиялық табиғатын тереңірек ұғына қоюы екіталай. Алдымен зат, оның сындық сипаты ақиқат дүниемен байланыстырып, ол туралы түсінік, ұғымды айту жөн емес пе? Яғни, біздің ойымызша, «мазмұннан - формаға», «формадан - мазмұнға» деген танымдық тәсілдерді бір-бірімен ұштастыра қолдану тиімді көрінеді.

Қазіргіше айтсақ, функционалды - коммуникативтік грамматикаға мән бере отырып, белгілі бір грамматикалық категорияны талдағанда дәстүрлі құрылымдық-таксономиялық грамматикамен екеуін бір-бірімен сабақтастыра байланыстыру тәсілін қолданғанымыз жөн болады. «Мазмұннан - формаға», «формадан - мазмұнға» дейтін тәсілдерге үңіле зер салсақ, А.Байтұрсынұлының «Тіл - құралынан» да, Қ.Жұбановтың «Қазақ тілінің ғылыми курсынан» да, сондай-ақ құрылымдық- таксономиялық бағыттағы «Қазақ грамматикасы» (2002) атты академиялық грамматикадан да дұрыстықпен байланысты дәйекті талдауларды негізге алуға болады [9, 32].

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ғ.Қалиев «Қазақ грамматикасы» тіліміздің сол кезден (А.Байтұрсынұлы кезінен) бүгінге дейінгі ғасырға жуық аралығындағы грамматикалық құрылысы мен грамматикалық ілімнің даму және қалыптасу процесін қорытындылаған, қазақ тіл ғылымында сол жүз жылда қол жеткен нәтижелердің лайықты синтезі есепті де еңбек» дей келіп, «Қазақ грамматикасын» ана тіліміздің дыбыстық жүйесінен бастап бар деңгейді қамти жазған іргелі ғылыми еңбек және А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары тарапынан қазақ тіл ғылымына қосылған зор үлес деп бағалаған [10, 118-123].

Белгілі ғалымның осы айтқан позитивті жоғары бағалауларына қосыла отырып, біз іргетасын А.Байтұрсынұлы қалаған аталмыш академиялық грамматиканы қазақ тілінің бірден-бір ортологиялық базасы деп таныдық.

Қорыта айтқанда А. Байтұрсынұлы өзінің қазақ тілі оқулықтары мен зерттеулерінде тілдің «тәнін» ғана емес, «жанын» да тереңнен таныта білді. Грамматиканың бас-аяғы түгелденіп, сараланып кітап түрінде хатқа түсуі ұлттың мәдени тарихында – теңдесі жоқ аса зор уақиға деп танылады. Өйткені грамматикадағы «дүниеліктердің» сараланып, белгілі бір жүйеге салынуын, яғни грамматикалық бірліктердің тезге түсуін (кодификациялануын) баршаға ортақ норма ретінде танылуы деп түсінеміз. Қазақ грамматикасының құрылысын, құрылымын жүйелеп алғаш рет кітап форматында түзген ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлы болды. Қазақ грамматикасының жүз жылдық тарихы А. Байтұрсынұлынан басталады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. – 448б.
2. Байтұрсынұлы А. Оқу құрал. Орынбор, 1912.
3. Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» Орынбор, 1914.
4. Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» Қызылорда, 1925.
5. Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері» (Қызылорда, 1925).
6. Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. Алматы, 1966, 358-359 б.б.

7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1996, 332-б.
8. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. Астана: Елорда, 2002ж.-784б.
9. Қобланова А.Ж. Қазақ тілі мәдениетінің ортологиялық мәселелері: монография.- Алматы: ЖК «Балауса».-2018.-264 б.
10. Қалиев Г. Қазақ грамматикасы // Известия МОН РК, НАН РК. Серия филологическая, 2003, №1, 118-123 б.б.

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ РЕФОРМАСЫ ЖӘНЕ А.БАЙТҮРСЫНҰЛЫ ҚИСЫНЫ

*Жексенғалиев Б.,
Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық
университетінің қауымдастырылған
профессоры
Орал қ, Қазақстан*

Біз жазу реформасын бастадық, бірақ әліпби құрамына байланысты нақты ұстаным мен шешімнің жоқтығынан, қазақ жазуының ғылыми негізделген басты ұстанымы мен емле ережелерінің басты қағидаты (шет тілдік сөздердің жазылымына қатысты) нақты анықталмағандықтан қиындықтарға ұшырап жатырмыз. Арнайы құрылған орфографиялық жұмыс тобы ұсынып, жоғары деңгейде бекітілген әліпби нұсқалары жетілмеген болып шықты. Қазір елімізде әліпбиге қатысты талқылауды тоқтатып, жетілдірілген деп ұсынылған осы төртінші нұсқаны қабылдау керек деген пікірлер айтыла бастады. Тіл саясатына жауапты орталық және жергілікті органдар тарапынан да жобаны талқылауға қатысты белсенділік байқалып тұрған жоқ. Әліпби туралы әңгімеден шаршадық деп отырған ағайын да бар.

Жазу реформасының басты мәселесіне, күні бүгінге дейін тілімізде қолданылып келген әліпби мен емле жүйеміздегі тіл бұзар жат тілдік ережелерге арнайы тоқталсақ. Өйткені өзге тілдің ықпалынан туған тілдің тынысы тарыла бастағанына алаңдаған зиялы қауым жазу реформасы басталарда мәселені нақты қойған еді. Ұлт тіліне ұлттық әліпби керек.

Жалпы қазақ жазуын реформалауда қандай ұстаным басым болуы керек? Ең алдымен, қандай жазу түрін алсақ та тілді өміршең ететін, тілді сақтайтын ұлттық әліпби мен емле ережелерін қалыптастыру басты міндет екені анық. Барлық тілдерде солай, өйткені ұлт үшін басты рухани құндылық - ұлт тілі. Әңгіме жазудың түрінде емес, жазуда ұстанатын қағидат, ережеде. Ал қазіргі қазіргі қирилл жазуына негізделген қазақ әліпбиі қазақ тілін жат тілдік ықпалдан қорғауға қауқарсыз екені, ұлттық әліпби ұғымына сай емес екені анық қой.

1940 жылдан бері тіліміздің жазу, айту жүйесінде қос тілдің нормалары қатар қолданылып келді, әлі де қолданылып отыр. Орыс тілінің әріптерін (жіңішкелік, айыру белгісімен қоса) түгел алған әліпби қалай ұлттық болады? «Орыс тілінен енген атау сөздердің тұлғасы негізінен орыс орфографиясы бойынша өзгертілмей жазылады» [1] деп қазақ емлесіне шегелеп жазып қойсақ, ол емле қазақ тіліне қорған бола ма? Әрине, қорған бола алмайды.

Президент Қ.Тоқаевтың «Қазақ тіліне реформа қажет, біздің тілімізді жаңарту керек» [2] пікірін де, ең алдымен, біздің жазу жүйемізге, жазу жүйеміздегі ұстанымдар мен қағидаттарға қатысты деп түсінеміз. Тіліміздегі осы «тіл бұзар ережелерден» тек жазу әрпін ауыстыру арқылы ғана емес, тұтас жазу нормалары мен қағидаттарына деген қалыптасқан көзқарастан арылу арқылы ғана құтыла алатынымыз анық. Тіл табиғи болмысын сақтау үшін өзге тілдің ықпалына түспей, өз заңымен өмір сүруі керек.